

NICOLAE IORGA ÎN CONȘTIINȚA ISTORICILOR UNIVERSITARI DE LA IAȘI ȘI BUCUREȘTI (DECEMBRIE 1940-MAI 1941)¹

DAN PRODAN

Motto:

„Au fost tăind un brad bătrân,
Fiindcă făcea prea multă umbră...”

Nicolae Iorga, *Brad bătrân*, noiembrie 1940.

Uciderea mișcească a Titanului Nicolae Iorga, în noaptea de 27/28 noiembrie 1940², a șocat profund lumea intelectuală românească și mondială, cât și opinia publică. În mediul intelectual românesc, toți cei care l-au cunoscut (foști colaboratori, foști discipoli, foști studenți etc.) au simțit că au datoria morală de a comemora, în fața auditoriului său/și a propriei lor conștiințe, amintirea celui atât de tragic, dar și de demn, dispărut dintre ei.

Prieteni și dușmanii au fost nevoiți să recunoască, vrând-nevrând că:

„Moșneagul stând pe culme drept,
A fost la drum o călăuză,
Și-n vremea aspră și ursuză,
El cu furtunile-a dat piept”³

¹Prezenta contribuție este un rezumat al următoarelor mele studii: *Reacții la Facultățile de Litere și Filozofie din Iași și București (decembrie 1940-mai 1941) determinate de moartea lui Nicolae Iorga*, în „A.I.I.X.I.” nr. XXXII/1995, Iași (sub tipar); P.P. Panaitescu și „cazul steagului negru de doliu” arborat în memoria Titanului Nicolae Iorga (28-30 noiembrie 1940), în vol. P.P. Panaitescu, redactor Ștefan S. Gorovei, Iași (sub tipar); „Faptul care a umplut de durere inimile noastre”, în „Magazin Istoric”, s. n., anul XXIX, nr. 71 (344)-noiembrie 1995, București, p. 45-46, din care studii am preluat unele idei, pasaje și fragmente de *documnete inedite*.

² Pentru amănunte vezi *Asasinatele de la Jilava...*, Snagov și Strejnicul, 26-27 noiembrie 1940, ediția a II-a, Editura Scripta, București, 1992, *passim*, iar despre Iorga: Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga*, Editura Tineretului București, 1968, 382 p. +63 fotografii; idem, *Nicolae Iorga, 1871-1940*, vol. I (cronologia vieții și bibliografie), Editura Științifică și Enciclopedică+Editura Militară, București, 1976, 576 p.

³ *Asasinatele...*, p. 18; 169; strofa a IV-a din poezia *Brad bătrân*, scrisă de Marele Dispărut înainte de tragica sa moarte.

La Universitatea din Iași, unde Iorga a fost student (1888–1889) și la cea din București, unde Titanul a fost profesor „o viață de om“ (1894–1940), foștii cunoscuți, colaboratori, discipoli sau studenți au regretat și au condamnat tragică moarte cu o intensitate ce caracteriza personalitatea fiecărui individ. Excepție au făcut, bineînțeles, cei de tendință legionară.

În urma cercetărilor efectuate în *Arhivele Statului din Iași și București*, am descoperit *documente inedite* referitoare la reacțiile și atitudinile corpului profesoral și ale studenților *vis-à-vis* deuciderea lui Iorga, la Facultățile de Litere și Filosofie din sus-amintitele centre universitare. Analiza obiectivă a acestor documente a permis caracterizarea conduitei fiecărui „personaj” implicat și formularea unor concluzii, ce vor fi prezentate la momentul potrivit.

Astfel, la Facultatea de Litere și Filosofie din Iași s-au derulat evenimentele „cazului profesorului Octav Botez”, după formula uzitată de profesorul George Pascu, decanul legionar al sus-numitei facultăți. Dar să urmărim evenimentele.

În ziua de marți 3 decembrie 1940, la cursul său de *Istoria literaturii române moderne*, profesorul Octav Botez a încercat să evocă personalitatea Marelui Dispărut Nicolae Iorga, anunțându-și cu o zi înainte studenții. Anunțul anticipat a permis însă studenților legionari din Facultate și conducătorului lor să adopte măsuri de prevenire a unui astfel de „incident nedorit”. Profesorul Botez a început comemorarea lui N. Iorga, dar a fost întrerupt, după câteva fraze, de studentul legionar Eugen Coșeriu, care i-a cerut profesorului să revină la tematica strictă a cursului. Atitudinea studentului Coșeriu a provocat indignarea și reacția imediată a studenților din sală; Coșeriu a părăsit amfiteatrul, proferând amenințări. Dar nici profesorul Botez nu a mai continuat evocarea lui N. Iorga, justificându-și astfel atitudinea: „Ținând seama de împrejurări, renunț de a mai vorbi de N[icolae] Iorga. Să se știe însă că am renunțat numai în fața teroarei”⁴. Spre sfârșitul orei de curs, 5 studenți legionari, conduși de șeful lor Lică și însoțit de Coșeriu, au năvălit în amfiteatru, au întrerupt prelegerea, au evacuat sala de studenți, angajându-se într-o discuție polemică cu profesorul Botez. Încercând să-și justifice atitudinea, profesorul Botez a primit de la „camaradul” legionar Lică următoarea replică: „Nu este permis, nu putem permite, noi care am suferit în închisori, să se vorbească în această Universitate despre N[icolae] Iorga, cea mai mare canalie a neamului! [...] Pentru mine, cel din urmă plugar valorează mai mult decât N[icolae]

⁴ *Arhivele Statului-Iași, fond Universitatea, Facultatea de Litere și Filosofie* (abreviat: *A.S.I., fond U., F.L.F.*), d. 12/1940, f. 168 v.

Iorga!“⁵. (În fața acestei atitudini atât de... „rustice“, ce-ar mai fi putut răspunde profesorul Botez? A tăcut...). După care legionarii s-au retras.

Un episod banal și „pașnic“ la prima-vedere (aparținând „istoriei minore“, la fel ca și cele relatate mai jos, dar...), ținând seama de faptul că, cu numai o săptămână în urmă, au avut loc asasinatele de la Inchisoarea Jilava, pădurea Snagov, Strejnicul... Dar cu atât mai mult se cuvine a fi cunoscut! În plină teroare și angoasă legionară, atitudinea profesorului Botez a meritat și merită, peste decenii, tot respectul. Deși nefinalizat, gestul profesorului Botez a fost cel mai consistent dintre toate luările de atitudine pro-Iorga în cadrul sus-amintitei Facultăți ieșene. Dacă profesorii ieșeni Paul Nicorescu, Andrei Oțetea și George Călinescu au amintit doar în treacăt, în una sau mai multe propoziții, de Iorga, iar alții nici măcar n-au deschis gura, Octav Botez și-a propus și a realizat, parțial, mult mai mult, atitudinea sa devenind un „caz“ în ochii legionarilor. Toți știau că, procedând astfel, își puneau viețile în pericol. Profesorul Botez menționa: „Cu cinci minute înainte de sfârșitul orei, se aud niște lovituri puternice în ușa încuiată a sălii de curs. Înțelegând ce urma să se întâmple, am spus adresându-mă auditoriului:“ „Fiți calmi, sosește plutonul de execuție!“, și-am descuiat singur ușa“⁶.

Se cuvine subliniat și comportamentul studenților din amfiteatru, care au luat atitudine fermă împotriva gestului studentului legionar Coșeriu, fără să fie instigați de cineva, adevăr recunoscut și de decanul legionar prof. George Pascu. Profesorul Botez remarca: „În acest timp am auzit în sală tumult și strigăte de indignare împotriva studentului Coșeru: «Nu-i dați ascultare, Domnule Profesor!», iar câțiva studenți au înaintat spre el. [...] am auzit noi strigăte de indignare și proteste însoțite de vorbele: «Nu vă potriviți, Domnule Profesor, unui cretin!»⁷.

Viorel Alecu, licențiat în Litere, audiant al sus-amintitului curs universitar și martor, fără să vrea, la acest „incident“, sublinia în declarația sa: „Sala a început să se manifeste ostil față de gestul d[omnu]-lui Coșeriu, iar eu și prietenul meu Piru, indignați la culme, am intervenit, silind pe d[omnu]-l Coșeriu să părăsească sala“. Atitudinea lui Viorel Alecu față de fenomenul legionar a fost subliniată tranșant: „[...] și-au făcut apariția d[omn]-ii Coșeriu și Lică, urmași de serioase ajutoare. La această apariție stranie și neașteptată, am părăsit sala, nedorind să am de furcă cu oameni de care trebuie să te ferești și pe de altă parte, trebuie să mărturisesc sincer, nedorind să părăsesc viața la vârsta, nu fragedă, dar prematură, de 23 de ani. Multe fete au leșinat, de corpurile

⁵ *Ibidem*, f. 169.

⁶ *Ibidem*, f. 168v.-169.

⁷ *Ibidem*, f. 168 v.

acestora mă împiedicam pe sală și pe scări⁸. Dezarmantă prin sinceritatea sa, această declarație era expresia, la nivelul mentalului individual, a sentimentului de teamă și de insecuritate generală, generate de crimele legionare. Cu toate acestea, atitudinea de respingere a fenomenului legionar s-a manifestat la majoritatea studenților ieșeni⁹.

La Facultatea de Litere și Filosofie din București reacțiile și manifestările membrilor corpului profesoral s-au polarizat în jurul atitudinii față de uciderea lui Iorga și condamnarea acesteia, cât și față de arborarea steagului negru de doliu în memoria Titanului¹⁰. În cadrul atitudinii generale, poziția profesorilor univeritari față de arborarea steagului negru de doliu s-a constituit într-un (alt) veritabil „caz”, ale cărui aspecte voi încerca să le elucidez în paginile ce urmează.

De la început trebuie să menționez că aspectele „cazului steagului negru de doliu” nu au mai făcut obiectul unei analize obiective în istoriografia românească, atât datorită lipsei de interes al specialiștilor, cât și a absenței din circuitul istoriografic a mărturiilor și documentelor ce să elucideze „dedesubturile” „cazului”. O laudabilă excepție o constituie studiul¹¹ istoricului ieșean Ștefan S. Gorovei, care a adunat mărturiile editate până în 1982¹² (plus o scrisoare deosebit de importantă a regretatului turcolog Nicoară Beldiceanu de la Paris¹³) și a formulat o concluzie parțială.

„Cazul drapelului negru de doliu” a fost în strânsă legătură cu atitudinea profesorului P.P. Panaitescu, *rectorul legionar* al Universității din București (octombrie 1940–ianuarie 1941¹⁴). Dar să urmărim derularea evenimentelor, pe baza *documentelor inedite* reprezentând procesele-verbale ale ședințelor Consiliilor Profesorale ale Facultății de Litere și Filosofie din București, din datele de 8 ianuarie, 5 și 12 martie 1941.

Nicolae Iorga a fost ucis mișelește de o „echipă legionară a morții” în noaptea de 27–28 noiembrie 1940, iar trista și incredibila veste s-a răspândit în București în dimineața zilei de 28 noiembrie. Membrii corpului profesoral de la

⁸ *Ibidem*, f. 171.

⁹ A se vedea și celelalte declarații referitoare la acest „caz”, în *ibidem*, f. 172–180.

¹⁰ *Arhivele Statului-București. Municipiul București, fond Universitate, Facultatea de Litere și Filozofie* (abreviat: A.S.B., M.B., Fond U., F.L.F., d. 340/1939–1943, f. 273–278 v., 315–316).

¹¹ Ștefan S. Gorovei, *Petre P. Panaitescu-coordonate ale unei evoluții*, în „A.I.L.A.I.”, nr. XIX/1982, Iași, p. 499–523 (în special p. 518–519). Studiul recent al lui C. Rezachevici, *P.P. Panaitescu-o operă de renume, o viață puțin cunoscută*, în „R.I.”, s.n., t. III, nr. 11–12/1992, București, p. 1183–1194, nu conține nici o referire la acest „caz”.

¹² Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 518, notele nr. 210–217.

¹³ *Ibidem*, p. 518–519, nota nr. 218.

¹⁴ *Ibid.*, p. 518.

sus-menționata Facultate au luat atitudine față de oribilul asasinat, prima reacție fiin arborarea steagului negru de doliu în memoria Marelui Dispărut. Dar să dăm cuvântul profesorului Dimitrie Caracostea: " (...) deoarece trecuse câteva ore de la moartea lui Nicolae Iorga (deci pe 28 noiembrie la amiază!-n.D.P.) și *steagul negru nu fusese încă arborat, am intervenit hotărât la d[omul]-l Rector* (profesorul P.P. Panaitescu-n.D.P.) *să fie arborat steagul negru la Facultatea* (subl.D.P.) pe care Nicolaie Iorga a ilustrat-o ca nimeni altul. Martor de intervenția mea este d[omnu]-l coleg Gh. Brătianu, care știe că numai în urma acestei intervenții *s-a arborat steagul negru* (subl. D.P.)"¹⁵.

În intervenția sa, decanul de atunci al Facultății, profesorul Alexandru Marcu, a confirmat declarația lui D. Caracostea, oferind însă și informații suplimentare: „În legătură cu această declarație, d[omnu]-l Decan ia cuvântul și spune că este în măsură să confirme cele spuse mai sus, întrucât D[omnia]-sa a fost prezent la discuțiile care au avut loc în biroul D[omniei]-sale între fostul Rector profesor P.P. Panaitescu și d[omnu]-l prof[esor] D. Caracostea, la care a luat parte și d[omnu]-l prof[esor] Gh. Brătianu.

D[omnu]-l Decan ține să precizeze însă că *prima inițiativă pentru arborarea doliului la Facultate a fost a Decanului, care a intervenit în acest sens la fostul Rector al Universității* (subl. D.P.). În urma discuțiilor ce au avut loc, în împrejurările arătate mai sus (deci la amiaza zilei de 28 noiembrie-n.D.P.), *fost[ul] Rector profesor P.P. Panaitescu și-a dat asentimentul față de d[omnu]-l Caracostea* (subl. D.P.), adăugând că înmormântarea s-ar fi putut să aibă caracter oficial, prin participarea unor reprezentanți ai Guvernului; ba ceva mai mult, a doua zi (29 noiembrie-n.D.P.) ne-a autorizat să trimitem la Rectorat persoanele care ar fi protestat împotriva măsurii luate de Facultate (de a arbora drapelul negru-n.D.P.). Acest lucru s-a și întâmplat¹⁶, *însă fostul Rector a hotărât menținerea doliului arborat* (subl. D.P.)"¹⁷.

Cele susținute de D. Caracostea și de Al. Marcu sunt confirmate de Gh. I. Brătianu, în intervenția sa: „D[omnu]-l Prof[esor] Brătianu declară că personal a comemorat pe profesorul Nicolae Iorga la ora de curs, iar în legătură cu discuțiile ce au avut loc, precizează că a fost de față la intervenția d[omnu]-lui prof[esor] D. Caracostea și *că ezităările d[omnu]-lui Rector, înainte de a hotărâ arborarea doliului, au fost condiționate de informațiile pe care trebuia să le ia de la autoritățile superioare. Odată însă doliul arborat, fostul rector Panaitescu*

¹⁵ A.S.B., M.B., fond U., F.L.F., d. 340/1939–1943, f. 273 v.

¹⁶ Nu ni s-a păstrat sau nu a fost descoperită până acum lista cu persoanele din Cadrul Facultății (cadre didactice și studenți) care au protestat împotriva măsurii Rectoratului și Decanatului de a arbora steagul negru de doliu; această listă ar fi avut o importanță deosebită în prezenta analiză.

¹⁷ A.S.B., M.B., fond U., F.L.F., d. 340/1939–1943, f. 273 v.

a dispus menținerea lui“ (subl. D.P.)¹⁸. Interesanta scrisoare din 29 august 1981 a regretatului turcolog Nicoară Beldiceanu (1920–1994) adresată domnului Ștefan S. Gorovei îmi permite să deschid aici o mică paranteză; la sfârșitul lunii noiembrie 1940 studentul Beldiceanu a asistat, ca foarte tânăr martor ocular, la „evenimentele“ din cadrul sus-amintitei Facultăți, determinate de uciderea lui Iorga. Astfel, despre atitudinea lui Gh.I. Brătianu autorul scrisorii și-a amintit: „Gh. Brătianu, la cursul lui de vineri după-amiază (29 noiembrie-n.D.P.), a luat cuvântul pentru a înfieră asasinarea lui Iorga și a cerut studenților din amfiteatru, care era plin (Odobescu), să se ridice pentru un moment de reculegere în memoria lui Iorga. O bandă de studenți legionari a refuzat. Brătianu, roșu de mânie, a coborât de la catedră, a deschis ușa amfiteatrului și a urlat că asemenea studenți, care dau mâna cu asasinii, n-au ce căuta la cursul lui. Toți au ieșit cu coada între picioare, iar după asta Brătianu a început cursul normal“¹⁹.

În ziua următoare, vineri 29 noiembrie 1940, după amiază, Nicolae Iorga a fost înmormântat la Cimitirul Bellu. Pericle Martinescu, alt martor ocular al „evenimentelor“, care a lăsat și un interesant jurnal, a fost în dimineața sus-amintitei zile la Capela Cimitirului Bellu, unde era depus corpul neînsuflețit al Titanului“, (...) ca orice muritor de rând, ca un anonim oarecare întins pe o năsalie“²⁰. Și continuă amintitul memorialist: „Nici urmă de oficialitate, nici poliție, nici jandarmi, nimic, ca și cum evenimentul nu ar fi fost înregistrat nicăieri și trebuia să se petreacă în cel mai desăvârșit anonim. (...) Iorga, cel puțin, era unul despre care nimeni n-ar putea să spună că n-ar fi meritat funcerii naționale. Ce funcerii!“²¹. Înmormântarea nu a avut nici pe departe caracterul oficial care și-l imagina și îl dorea Pericle Martinescu. Totuși, își mai amintea finul observator, „(...) am aflat că la înmormântarea lui Iorga a participat o delegație a Academiei Române, compusă din C. Rădulescu-Motru, P.P. Neđulescu, I. Simionescu, Dimitrie Gusti, S. Mehedinți, N. Vasilescu-Karpen etc. Academicienii, în cimitir, mergeau, de la poartă până la capelă, prin mijlocul aleii, înlănțuiți braț la braț și strigau: «Aici e Academia Română, nu trageți!». Ce-i drept, ne s-a produs nici un incident în ziua aceea²². Cotidienele bucureștene din ziua de 29 noiembrie 1940 nu au publicat absolut nimic referitor la moartea și la înmormântarea lui Iorga, cu excepția ziarului „Universul“, ce a înserat un parcimonios anunț mortuar, pentru că autoritățile

¹⁸ *Ibidem*, f. 273 v.

¹⁹ Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 519.

²⁰ Pericle Martinescu, *La catafalcul lui Iorga*, în „Flacara almanah“, 1980, București, p. 301.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. 302.

antonesciano-legionare au interzis orice manifestare de protest sau de evocare a personalității Marelui Dispărut în coloanele presei^{22 b}.

Din partea Facultății de Litere și Filosofie din București la înmormântare a participat „(...) subsemnatul (decanul Alexandru Marcu-n.D.P.) și d[omnu]-l Secretar al Facultății (Popescu-Spineni-n.D.P.) la acea tristă ceremonie, cu care prilej am depus o coroană în numele profesorilor Facultății de Litere și Filosofie din București și am prezentat condoleanțe familiei Iorga, prin fiica sa, d[oam]-na Chirescu, singura pe care am întâlnit-o în capela Cimitirului Bellu²³.

Mărturii scrise, pe cât de interesante pe atât de prețioase, ne-au lăsat în ultimele două decenii foști discipoli și colaboratori ai lui N. Iorga, participanți *personali* la înmormântarea din după-amiaza zilei de 29 noiembrie 1940.

Astfel, Barbu Theodorescu, fostul secretar personal al lui Iorga, a participat în dimineața zilei de 29 noiembrie, de la ora 10⁰⁰, la adunarea de doliu organizată în aula Academiei Române. Discursul funebru a fost rostit de președintele înaltului for academic, filosoful C. Rădulescu-Motru, care a spus, printre altele: „(...) Noi, care am fost atât de aproape de el, sub povara durerii abia ne putem aduna gândurile pentru a-i adresa ultimele cuvinte de despărțire. Nicolae Iorga a întrerupt puterea de muncă intelectuală a neamului nostru în gradul cel mai înalt. Nu l-a întrecut nimeni până astăzi (...). Râvna lui adâncă de a cunoaște și de a împărtăși și altora cunoștințele sale l-a făcut cercetător în cele mai variate ramuri de cultură (...). Creator în scris și în cuvânt, de o fecunditate fără seamăn (...). În cuvântul lui se traduceau pentru toată lumea istețimea și originalitatea geniului românesc (...). Figură ce se proiecta pe diferite planuri și care, cu toate acestea, era de o unitate perfectă. O figură de legendă, încă din timpul vieții, și care va câștiga în grandoare cu cât timpul va trece^{23 b}.

După-amiază, începând cu ora 14⁰⁰, a avut loc la Cimitirul Bellu „înhumarea savantului N. Iorga, în prezența unei uriașe mase de oameni, care se revarsă și în piața din fața cimitirului. Între participanți: membrii Academiei Române, profesori universitari și secundari, scriitori, personalități marcante ale vieții științifice și culturale care, prin prezența lor, aduc ultimul omagiu celui care a dat strălucire culturii românești și s-a bucurat de un prestigiu nebănuit și în cultura universală^{23 c}.

^{22 b} Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga, 1871-1940*, I, cronologie și bibliografie, E.Ș.E.-E.M., București, 1976, p. 123; Ion Zamfirescu, *Oameni pe care i-am cunoscut*, ed. I., Editura Eminescu, București, 1987, p. 47.

²³ A.S.B., *M.B.fond U., F.L.F.*, d. 340/1939-1943, f. 276; vezi și f. 273 v.

^{23 b} B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 123.

^{23 c} *Ibidem*.

Ion Zamfirescu, discipol și colaborator al lui Iorga, a participat personal la înmormântarea mentorului său: „Ziua înmormântării a fost impresionantă. Păstrez imaginea ei și cu pietate, și cu un sentiment de recunoștință pentru cât adevăr omenesc putea să ne dezvăluie tuturor celor de față, pentru câtă bună-cuviință din parte obștei românești se putea citi în ea. Cimitirul Bellu, în acea după-amiază cenușie de toamnă, era o mare de oameni. Cine, oare, o înștiințase și o îndemnase la aceasta? În gazete nu se anunțase nimic; iar oficialitatea, perplexă de ceea ce putuse să se petreacă sub ochii și oarecum sub oblăduirea ei, era ambiguă și quasi-inexistentă. Funcționa însă un reflex al națiunii. Din om în om, de la cuget la cuget, luaseră naștere și se propagase o stare de spirit solidară, cu nesfârșite înțelesuri morale în încordările ei tăcute. Nici un plebiscit, fie și unul garantat cu oricâte principii și proceduri constituționale, nu ar fi putut să exprime mai substanțial și mai lămuritor, în clipa aceea, sentimentele și judecățile țării. Asupra mișcării legionare cădea o lespede; aceste sentimente și judecăți pronunțau împotriva ei, dacă nu încă toată sentința politică necesară, în orice caz o gravă și implacabilă sentință morală.

În aceeași după-amiază, în capela de la Bellu, avusese loc comemorarea pentru Virgil Madgearu, victimă și el a pogromului decretat de ideologia cămășilor verzi. Sierul lui Nicolae Iorga, în acest timp, se află într-una din firidele capelei. A fost luat de acolo și așezat pentru ceremonia religioasă pe catafalcul din centrul capelei. Nu aş putea să reconstitui în ce măsură personalul de serviciu al cimitirului era sau nu prezent; am sentimentul că aceste oficii erau îndeplinite de către anonimi din asistență. Slujba religioasă a decurs într-o atmosferă de reculegere și liniște profundă. Nu s-au rostit discursuri. Mai mulți dintre cei de față, ca sub un consens spontan și tacit, i-am ridicat sierul pe brațe și apoi l-am purtat pe umeri până la groapă. În toate acea mulțime ce urma îndurerată cortegiul, ca și în acea care în așteptare împânzea aleile cimitirului, nu se auzea o șoaptă. O concentrare respectuasă, demnă, stăpâna în toate inimile. Rareori, poate, un protest al conștiințelor a întrunit în el atâta unanimitate și, de asemenea, rareori o tăcere a tuturor a putut să includă în ea o mai grăitoare elocință^{23 d}.

Îmi permit să deschid aici o mică paranteză și să amintesc că, peste șase luni, la 3 iunie 1941, în cadrul adunării generale a Institutului de Științe din România, în intervenția *Nicolae Iorga-om de știință*, tânărul Ion Zamfirescu a omagiat personalitatea și activitatea complexă, multidirecțională și polivalentă, a celui care ar fi trebuit să împlinească 70 de ani: „ (...) Om de știință și poet; benedictin al cercetării abstracte și totodată un inspirant al muncii pe teren; suflet de apostol al neamului său și apologet înaripat al universalității umane:

^{23 d} I. Zamfirescu, *op. cit.*, p. 47–48.

Nicolae Iorga a fost parcă un predestinat să învie în conștiințele noastre fapte trecute, să facă istorie pe un înțeles mare și superior al veacurilor. De la el ne-a rămas, ca o maximă, gândul acesta: "trecutul trebuie să-l retrăim, nu să ne posternăm înaintea recei lui apoteoze!" (...) Este o datorie, din partea noastră a tuturor, să-i păstrăm în inimile noastre un cult nestins. Dacă am avut fericirea să-i fim contemporani, să-l auzim vorbind, să ne apropiem de ființa lui, cu atât mai mult să ne bucurăm și de prietenia lui; tocmai de aceea, trebuie să nu uităm că tot sub noi i s-a grăbit și sfârșitul, acel sfârșit tragic pe care îl cunoaștem și care ne-a cutremurat. S-ar putea, totuși, ca memoria lui să găsească în cruzimea faptelor și o mângâiere. Nicolae Iorga, chiar și prin moartea lui, și-a servit țara, avertizând și chemându-ne la ordine. Poate că trebuia un asemenea zdruncin adânc, un zdruncin făcut să ne dea imaginea de haos a faptelor; și poate că era nevoie de o asemenea durere sfâșietoare, pentru a ne da seama de amenințarea atâtor apostazii tragice ce ne înconjurau, sub acțiunea cărora putem moralmente chiar să ne prăbușim. Sfârșitul lui Nicolae Iorga ne poate aminti de sfârșitul lui Socrate, al Ioanei d' Arc, al lui Ian Huss, al lui Giordano Bruno, al lui Lavoisier, al lui Miron Costin al nostru. Pe marginea acestora, omenirea a avut nu numai de picat lacrimi și de răspândit flori, ci și de cules învățăminte. Învățăminte, anume, de natură să ne confirme și să ne înalte moralmente, cu atât mai mult cu cât vom ști să le simțim mai dureros adevărul^{23c}.

Și Valeria Costăchel, secretara Institutului pentru studiul istoriei universale, discipolă și colaboratoare a lui Iorga, l-a condus pe ultimul drum pe magistrul său, în acea tristă după-amiază de sfârșit de noiembrie: „La marea durere pricinuită de această pierdere ireparabilă, se mai adaugă și apăsarea necunoscutului: nu știa nimeni unde se află corpul neânsuflețit și cum vor proceda autoritățile mai departe. Pe la orele 15⁰⁰ (28 noiembrie 1940-n.D.P.) s-a aflat că la orele 17⁰⁰ corpul lui Iorga va fi adus la capela de la cimitirul Bellu.

Într-adevăr, la ora fixată, la capela de la cimitirul Bellu a fost depus sicriul cu corpul lui cu hainele și paltonul pe el și cu bastonul lângă dânsul, așa cum a plecat de acasă de la Sinaia. Sicriul a fost așezat jos. Abia după aceea familia a putut să aibă grijă de corpul lui N. Iorga și să înlocuiască hainele lui găurite, pline de sânge încheșat.

Înmormântarea a avut loc a doua zi, la 29 noiembrie, la orele 15. Era toamnă târzie, copacii erau dezgoliți, era ceață și burniță. O zi cenușie, cu cerul împâclit. Drumul de la poarta cimitirului până la intrarea în capelă era păzit de cordoane de soldați cu arma în mână. Deși legionarii răspândiseră zvonuri năstrușnice, cum că biserica va fi aruncată în aer, că aceia care vor lua parte la

^{23c} *Ibidem*, p. 48–49.

înmormântarea vor fi urmăriți și așa mai departe. capela era plină de lume până la refuz.

La început, sicriul a fost așezat în partea stângă a capelei, dar pe urmă a fost ridicat de elevi și prieteni și depus pe catafale, la mijloc. Fața istoricului era liniștită, senină, iar fruntea lui lată, luminoasă ca de obicei. O gaură mare se vedea la ceafă, iar alta la rădăcina nasului, lângă ochiul stâng. Barba pareă avea păr mai puțin. S-a aflat că multe fire se prinseseră de ghips, când i se făcuse masca mortuară. Dacă n-ar fi existat urmele sinistre ale gloanțelor, nimic, n-ar fi trădat sfârșitul tragic al lui N. Iorga. Steagul tricolor al „Ligii Culturale” străjuia sicriul președintelui său mort.

În dreapta sicriului se afla familia cernită, în stânga colaboratorii cei mai apropiați. Mulțimea era atât de compactă, încât nu mai puteai face nici o mișcare. Totuși, o bătrânică cu părul alb, îmbrăcată cu o blană de lutru roasă, a reușit să străbată mulțimea de lume și să ajungă la sicriu. Ținea în mână câteva garoafe legate cu o panglică tricoloră de mătase grea, cum nu se mai făceau de mult. A pus florile pe pieptul mortului și i-a mângâiat cu mâna-i plăpândă fruntea lui uriașă. Era un prinos pios din partea unuia care făcea parte din aceeași generație, luptând pentru aceleași idealuri.

Slujba s-a terminat, s-a cântat de mai multe ori „veșnica pomenire”, dar nimeni nu se clintea din locul unde se afla. Nimeni nu-i venea să creadă că acum sicriul cu corpul profesorului Nicolae Iorga va fi înghițit de pământ. Deodată, în liniștea aceasta apăsătoare, cineva a strigat îndurerat:

– Mai stați puțin! ... Să-l mai vedem pe Iorga! ...

Totuși, a venit și clipa cea din urmă. În timp ce mulțimea se îndrepta spre groapă, burnița s-a transformat într-o ploaică mărunță și deasă, care se amesteca cu lacrimile acelor care-l conduceau pe N. Iorga pe ultimul său drum. Unul din foștii săi studenți, care mai târziu i-a luat locul la Institutul pentru studiul istoriei universale, plângea ca un copil și nu-și putea stăpâni plânsul amaric... După ce totul s-a terminat, n-a mai rămas decât un mormânt de o mărime neobișnuită. De anul nou, mormântul nins părea un sicriu alb care scelvea în bătaia razelor soarelui de iarnă. Mâini necunoscute, dar prietene, înlipseseră în zăpadă buchetele de imortele²³¹.

„Evenimentele” s-au precipitat însă în ziua următoare, sâmbătă 30 noiembrie. Să dăm cuvântul în continuare decanului Alexandru Marcu: „A doua zi după înmormântare (...) (deci la 30 noiembrie-n.D.P.), ieșind întâmplător în sala de marmură a Facultății, D[omnu]-l Decan declară că a găsit în acea sală un

²³¹ Valeria Costăchel, *N. Iorga așa cum l-am cunoscut*, cap. XII: *Sfârșitul*, în *Nicolae Iorga-omul și opera*, vol. II, coordonatori Gh. Buzatu și C. Gh. Marinescu, Editura „Plumb”, Bacău, 1994, p. 261–262.

grup de studenți, convocați pentru unele comunicări de Președintele Societății studenților în Litere și Filosofie (...). La un moment dat unul din studenți a protestat *împotriva arborării doliului la Facultate* (subl. D.P.), însă d[omnu]-l Decan ține să arate că acesta nu era Președintele societății²⁴. La această adunare a studenților legionari a asistat, fără să vrea, și profesorul D. Caracostea, dar cei doi universitari, puternic impresionați de numărul mare de studenți legionari reușiți în sală, nu au luat nici o atitudine față de scopul în sine al întâlnirii legionare, față de jignirile și insultele proferate la adresa memoriei lui Iorga și a celor care *au permis arborarea drapelului negru*. Această conduită l-a determinat pe profesorul Nicolae Bănescu să-i acuze pe cei universitari de complicitate la „actul săvârșit”: Nu discut cine a avut meritul de *a fi sugerat arborarea steagului negru* (subl. D.P.) – văd că e divergență între D[umnea]-voastră; dar mă uimește cu atât mai mult faptul că, fiind amândoi de față la amenințările aruncate de un descreierat, tocmai pe această chestiune, studențimei adunate, și la insultele grosolane aruncate memoriei mult-regretatului Iorga, n-ați făcut un gest spre a-l chema la ordine, ați permis deci să se pună în discuție, atât de neobișnuit, tocmai actul din care vă faceți acum un merit.

Am informațiile la cele mai sigure, de la persoanele oficiale și martori oculari ai scenei, că lucrurile s-au petrecut exact cum afirm. De altfel, mi-ați mărturisit, Domnule Caracoste, că ați fost de față la cele petrecute și singură această prezență a Domniei Voastre acolo, fără să fi intervenit, a impresionat adânc studențimea cea bună și constituie o „consacrare” a actului săvârșit²⁵.

În replică, profesorul D. Caracostea a declarat: „Deoarece circulă zvonul că aș fi consimțit prin prezența mea o manifestare studențească *împotriva arborării steagului negru* (subl. D.P.) la Facultatea de Litere pentru mult regretatul nostru Nicolae Iorga, țin să se consemneze în Procesul-Verbal al Consiliului că n-am putut lua parte la o astfel de manifestare, căci aceasta ar fi însemnat că aprob o atitudine contrară voinței și faptei mele. (...) Nu putem deci consfinți o manifestare care, de fapt, se săvârșea contra propriei mele inițiative. (...) D[omnu]-l profesor Caracostea insistă asupra faptului că *arborarea doliului făcându-se și în urma insistențelor sale pe lângă fostul Rector* (P.P. Panaitescu-notă și subl. D.P.), nu D[omnia]-sa ar fi putut consfinți o manifestare ostilă memoriei lui Nicolae Iorga. Prezența sa la acea manifestare se datorește imposibilității în care se afla de a părăsi Facultatea, întrucât ieșirea era ocupată de studenți²⁶.

²⁴ *Ibidem*, f. 273 v. –278.

²⁵ *Ibidem*, f. 278.

²⁶ *Ibidem*, f. 273. v.; 278

La rândul său, Al. Marcu a declarat: „În replică (la declarația mai sus citată a lui N. Bănescu-n.D.P.), D[omnu]-l Decan dă lămurire că toți cei prezenți, în afară de studenți, erau numai în trecere prin sala de marmură și au fost surprinși de acea manifestare, pe care în nici un caz nu o putem prevedea și deci preântâmpina”²⁷.

La cele prezentate mai sus, se adaugă informațiile oferite de regretatul Nicoară Beldiceanu: „(...) *Drapelul a fost pus în bernă* (fără să se manționeze ziua-n.D.P.), dar organizația legionară de la Litere a organizat o adunare fulger în sala de marmură, unde se intra prin strada Edgar Quinet. Au blocat porțile, așa „volens-nolens” am fost printre cei care au asistat la o scenă penibilă. Șeful legionar a vărsat foc și pară asupra bietului Iorga și asupra lui Marcu, care a acceptat drapelul în bernă pentru Iorga (sublinieri D.P.)”²⁸

Informațiile oferite de Pericle Martinescu descriu sfârșitul acestei adunări studențești legionare *ad-hoc*: „La Facultatea de Litere, unde Iorga a fost profesor și decan-a fost și rector al Universității – , din dispoziția actualului rector P.P. Panaitescu și a decanului Al. Marcu, a fost arborat doliul pentru moartea marelui istoric. Abia a putut fi ținut însă până la amiază, când studenții (legionari) l-au smuls, arborând în locul lui un steag verde (subl. D.P.)”²⁹.

Steagul negru de doliu a fost văzut și de tânărul pe atunci Dumitru Almaș, care își amintea, trei decenii mai târziu: „Și nu pot să uit *ce mică și prîzîrită era flamura de doliu, în colț, sus, la etajul de la geografie al Universității din București*, (subl. D.P.)”³⁰.

Și alți contemporani ai „evenimentelor”, implicați mai mult sau mai puțin în ele, au lăsat mărturii mai mult sau mai puțin obiective: astfel, C.C. Giurescu își amintea, după trei decenii: „Uciderea lui Nicolae Iorga și a lui Madgearu a provocat o mare indignare, sporită și de faptul că *rectorul Universității (P.P. Panaitescu-n. D.P.) a refuzat la început să arboreze drapelul negru* (subl. D.P.)”³¹; iar N. Bănescu a afirmat că „(...) *la Universitate, rectorul de pomină interzicea arborarea drapelului* (subl. D.P.)”³².

²⁷ *Ibidem*, f. 278.

²⁸ Șt. S. Gorevei, *op. cit.*, loc. cit., p. 519.

²⁹ Pericle Martinescu, *op. cit.*, loc. cit., p. 302.

³⁰ Dumitru Almaș, *Nicolae Iorga, așa cum l-am cunoscut*, în „Magazin”, an XV: nr. 713/5 iunie 1971, București, p. 4.

³¹ C.C. Giurescu, *Amintiri de la Facultatea de Litere din București privind perioada regimului legionar (septembrie 1940-ianuarie 1941)*, în vol. *Împotriva fascismului. Sesunea științifică privind analiza critică și demascarea fascismului în România, 4-5 martie 1971*, Editura Politică, București, 1971, p. 211; în aceste amintiri, autorul a făcut și o interesantă „radiografie politică” a cadrelor didactice de la această facultate, de la profesor la asistent, și a studenților, conchizând că: „În concluzie, pot afirma, în ipostaza de contemporan și martor ocular, că regimul

Am lăsat până acum documentele inedite și mărturiile edite să vorbească; derularea „evenimentelor“ și mici paranteze pe care le-am făcut în cadrul textului au urmărit prezentarea aproape a tuturor „pieselor“ din „dosarul cazului drapelului negru de doliu“, și conturarea atmosferei generale de teamă și angoasă peste tot răspândită, de la sfârșitul lunii noiembrie 1940. Se cuvine acum, spre finalul acestei abordări documentare, să formulez concluziile, pentru a lămuri atitudinea *rectorului* P.P. Panaitescu *vis-à-vis* de „cazul steagului negru“, necesitate pe care a subliniat-o d-l Ștefan S. Gorovei încă din 1982³³.

Istoricul P.P. Panaitescu a fost dezavantajat (și blamat!) de la început pentru faptul de a fi *rectorul legionar* al Universității din București și *profesor legionar* al Facultății de Litere și Filosofie, în care aderența la regimul legionar a fost *minimală*. Din acest motiv istoricul, profesorul și *rectorul* Panaitescu a fost privit cu dușmănie de colegii săi, iar mărturiile ulterioare despre el și „evenimentele“ din noiembrie 1940 sunt impregnate cu un subiectivism extrem. Respingând și condamnând legionarismul ca fenomen social-politic și ideologic, „martorii oculari“ amintiți mai sus i-au blamat și pe adepții mișcării legionare, iar Panaitescu a fost unul dintre ei. Originile „straniei debusolări politice“ (cum a numit-o d-l Gorovei) și ale *dramei* lui P.P. Panaitescu se cuvin a fi lămurite de cercetările viitoare. Și încă o realitate de care trebuie să ținem cont. P.P. Panaitescu a avut, în calitate de *rector* și în postura de *legionar*, „camarazi“ – *șefi ierarhici* în ministerul de resort și în cadrul mișcării legionare, ale căror dispoziții și ordine le-a îndeplinit cu strictețe. Mărturiile lui Gh. I. Brătianu și C.C. Giurescu sunt edificatoare în acest sens. Era deci o rotiță, mai mare sau mai mică, după împrejurări, într-un vast angrenaj, iar *rectorul* era pe deplin conștient, cu inteligența sa sclipitoare, de această realitate ce a devenit, până la urmă, *tragică*.

Aflat în mijlocul „evenimentelor“, *rectorul* Panaitescu, la amiaza zilei de joi 28 noiembrie 1940, a luat act de „intervenția hotărâtă“ a profesorului D. Caracostea de *a arbora la Facultate steagul negru de doliu în memoria lui Iorga* (anterior, probabil, și de cea a decanului Al. Marcu), dar nu avea

---

legionar n-a găsit decât o *aderență minimală* în rândul profesorilor și conferențiarilor (...) și o *aderență minoritară* printre studenți (...)" (p. 207). Republicând în volumul său din 1976 amintirile fostului profesor universitar bucureștean, Mihai Stoian a afirmat (însușindu-și punctul de vedere sus-amintit): „Deși la primirea veștii asasinării lui Iorga, 47 de universități de pe glob arboraseră drapelul negru, rectorul Universității din București (P.P. Panaitescu-n. D.P.) (...) refuză—inițial—arborarea drapelului îndoliat (...) (subl. D.P.)“, p. 262 (*Moartea unui savant: Nicolae Iorga*, ediția a II-a, Editura Eminescu, București, 1976, 336 p.), fără a face cuvenita trimitere.

³² N. Bănescu, *Nicolae Iorga, mărtir al libertății popoarelor*, în „A.A.R. M.S.I.“ S. III, t. XXVII/1943, men. 3, București, p. 28.

³³ Șt. S. Gorovei, *op. cit., loc. cit.*, p. 518.

posibilitatea obiectivă și, probabil, curajul, de a lua *singur* o hotărâre; miza gestului și răspunderii era prea mare; a ezitat un timp în formularea unui răspuns, cerând informații de la „autoritățile superioare” legionare. De aici, înțelegerea și interpretarea greșită (sau poate subiectivă!) a atitudinii, din partea unor persoane care, totuși, nu s-au aflat *atunci* în „miezul evenimentelor”, la Facultate: N. Bănescu („*interzicea arborarea drapelului negru*”) sau C.C. Giurescu („*a refuzat la început să arboreze drapelul negru*”). Rectorul Panaitescu, cât timp nu a avut un răspuns „de sus”, *nici n-a acceptat, nici n-a refuzat arborarea*; autoritățile superioare „legionare, aflate ele însele în expectativă, deoarece nu cunoșteau încă poziția oficială a Conducătorului statului, generalul Antonescu, au adoptat pe moment o poziție provizorie, *acceptând arborarea steagului negru de doliu*; primind acest răspuns, *rectorul a dispus arborarea steagului negru, în după-amiaza zilei de 28 noiembrie 1940*; cu toate că numeroase voci de legionari din perimetrul Facultății s-au pronunțat împotriva gestului, *rectorul Panaitescu a fost ferm hotărât în menținerea doliului*. Mărturia expresă a profesorului Brătianu este indubitabilă în acest sens.

În după-amiaza zilei următoare, vineri 29 noiembrie 1940, în care a fost înmormântat fără funerarii naționale N. Iorga și fără ca însuși Antonescu să adopte o poziție oficială clară față de oribilul asasinat, *drapelul negru de doliu a continuat să fluture în atmosfera mohorâtă și tensionată; abia acum „autoritățile superioare” legionare au înțeles că pot dispune coborârea steagului negru*. Executanți existau. Ce a urmat se știe: la amiaza zilei următoare, sâmbătă 30 noiembrie 1940, steagul negru de doliu a fost înlocuit cu un steag verde, legionar.

Deci *steagul negru de doliu* în memoria lui Nicolae Iorga a fluturat la Facultatea de Litere și Filosofie din București *două zile, de la 28 până la 30 noiembrie 1940*. Informațiile oferite de Pericle Martinescu (steagul negru arborat doar câteva ore, pe 29 noiembrie) sau de Nicoară Beldiceanu (steagul negru arborat tot câteva ore, însă pe 30 noiembrie) sunt cronate, exactitatea relatărilor fiind erodată de trecerea nemiloasă și inexorabilă a timpului. Cei doi martori oculari sus-amintiți au asistat doar la unele „secvențe” ale „filmului” „evenimentelor” din intervalul 28-30 noiembrie 1940.

Și aş dori să adaug la sfârșit pertinenta remarcă a lui Nicoară Beldiceanu: „Panaitescu, deși era *rector*, n-a făcut niciodată o referință la legionari în cursuri, dar n-a manifestat împotriva asasinării lui Iorga”¹⁴.

¹⁴ *Ibidem*: în aceeași scrisoare, despre atitudinea lui N. Bănescu s-a precizat: „Adaug că după asasinarea lui Iorga, aflată de la o colegă, Cegăncanu (la 28 noiembrie 1940-n. D.P.), N. Bănescu la cursul său a luat cuvântul într-un mod violent, tratând pe legionari drept o strășătură de asasini ordinari” (p. 518).

Documentele descoperite în Arhivele de la Iași și București ne permit să urmărim și atitudinea profesorului Nicolae Bănescu (bizantinist) *vis-à-vis* de uciderea lui N. Iorga. Astfel, în ședința Consiliului Profesorat al facultății bucureștene, de la 8 ianuarie 1941, pe lângă alte probleme discutate, N. Bănescu, reamintind că în noaptea de 27/28 noiembrie 1940³⁵ „(...) s-a întâmplat un fapt care a umplut de durere inimile noastre”³⁶, și dând „(...) expresia datoriei pe care o simt”³⁶, a propus ca „înainte de a relua lucrările noastre, să îndreptăm, peste toate urile dezlănțuite și peste toate lașitățile, un gând pios către acela care a fost marele nostru coleg și neprețuit învățător celor mai mulți dintre noi. Ca un omagiu amintirii sale mari, rog să păstrăm un minut de reculegere”³⁷. Și aceasta cu două săptămâni înainte de „baia de sânge” legionară din 21–23 ianuarie 1941!

După înăbușirea rebeliunii legionare din 21–23 ianuarie 1941 și „divorțul” brutal al generalului Antonescu de Garda de Fier, după dispariția sentimentului de insecuritate și teamă generală, atitudinile și gândurile multor universitari bucureșteni s-au limpezit, multe adevăruri au fost rostite și multe echivocuri s-au clarificat. Este ceea ce se observă din desfășurarea ședințelor Consiliilor Profesorale ale sus-amintitei facultăți bucureștene, din luna martie 1941.

Astfel, la ședința din 5 martie 1941 N. Bănescu a reproșat, în cuvinte violente, profesorilor D. Caracostea și Al. Marcu atitudinea lor față de „evenimentele” de la 30 noiembrie 1940 din Sala de marmură a Facultății: „(...) la insultele grosolane aruncate memoriei mult-regretatului Iorga, n-ați făcut un gest spre a-l chema la ordine (pe studentul legionar-n. D.P.), ați permis deci să se pună în discuție, atât de neobișnuit, tocmai actul din care vă faceți acum un merit”³⁸.

Profesorul Ion Petrovici a încercat o calmare a spiritelor, arătând că „(...) o severitate excesivă în aprecieri acum, după trecerea evenimentelor, ar fi nedreaptă...”³⁹, dar N. Bănescu a respins această atitudine față de acele „evenimente”, declarând răspicat: „Eu știu că se introduseseră aci, în Universitate, în chip oficial, o stranie pedagogie a regimului de odioasă amintire și v-ați lăsat terorizați—lucru inadmisibil. Aveați datoria, cei care reprezentați atunci autoritatea, să respingeți cu ultimă energie asemenea monstruoșitate. (...) Aceasta dezvăluie, Domnilor, complicități, o solidaritate cu asasinatul oribil. Vă era teamă pentru viața D[umnea]voastră, cum o repetați atât de insistent? Să fi demisionat unul după altul, să nu se mai fi aflat om care să mai fi luat asupra-i

³⁵ A.S.B., M.B., fond U., F.L.F., d. 340/1939–1943, f. 315.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, f. 278.

³⁹ *Ibidem*.

demonstrații în care nu puteau fi decât simpli figuranți, să fi închis mai bine universitatea, decât să se coboare atât de jos”⁴⁰.

Este interesant de subliniat faptul că acest „punct opt al prezentului Proces-Verbal a fost scos la cererea mai multor profesori și asentimentului Consiliului Profesorat în Ședința de la 12 Martie 1941”⁴¹, fără ca acești universitari să fie nominalizați. Muștrări de conștiință? Dorința de a nu se transmite posterității adevărul despre atitudini și fapte ale acestor universitari într-un moment-cheie al vieții lor? Poate și una și alta. Dar documentul s-a păstrat și putem astfel să cunoaștem oameni, atitudini, conștiințe...

La reacția dură a profesorului N. Bănescu, „acuzatul” D. Caracostea a ripostat: „În psihoza zilelor acelea, când întreaga țară era în situația cunoscută, ar fi absurd să se ceară unui singur profesor (erau mai mulți de față), ceea ce nimeni în țară nu putea face, cu atât mai puțin într-o întrunire de câteva sute de studenți, în care, în umbră, vedeam intenția de a-i împinge la ireparabil”⁴².

Însă atitudinea de pretins „judecător suprem” a profesorului N. Bănescu a determinat o dură și necesară „punere la punct” din partea decanului Al. Marcu. Despre ce este vorba?

După cum am mai amintit, la ședința Consiliului profesoral din 8 ianuarie 1941, N. Bănescu a propus (și ceilalți universitari au acceptat) să se păstreze un minut de reculegere în memoria lui Iorga. În continuare, într-o declarație orală, apoi scrisă, Bănescu a protestat împotriva „unor lașități”, neprecizate însă, ale unor colegi de la Facultatea bucureșteană. Atenționat de rectorul legionar P.P. Panaiteșcu (să fi făcut aluzie N. Bănescu la atitudinea rectorului din ziua de 28 noiembrie 1940 *vis-à-vis de arborarea steagului negru de doliu* și Panaiteșcu să se fi simțit vinovat?), prin decanul Al. Marcu, că menționarea cuvântului „lașități” în declarația sa ar fi dus la sesizarea situației către „autoritățile superioare”, pe atunci legionare, N. Bănescu a eliminat explozivul cuvânt, dar a cerut cu insistența reintroducerea lui după reprimarea rebelunii legionare din 21-23 ianuarie 1941. În fața unei atitudini și conștiințe atât de oscilante, decanul Al. Marcu se întreaba (și noi alături de el): „Dar atunci: care este poziția adevărată a d[omnu]-lui coleg Nicolae Bănescu, în ce privește „curajul” pe care și-l atribuie „acum” și „lașitatea” de care acuză pe alții în ce privește momentul de „atunci”? Căci oricâte insistențe și „întimidări” s-ar fi putut folosi pe lângă d[omnu]-l Coleg Nicolae Bănescu, în scopul acestei retractări (dar intimidări nu era cazul să se producă și nu declară nici d[omnu]-sa că s-ar fi produs), sigur

⁴⁰ *Ibidem*, f. 278 v.

⁴¹ *Ibidem*, f. 273 v.

⁴² *Ibidem*, f. 274. Vezi și Dan Prodan, „Faptul care a umplut de durere inimile noastre” în *MI*, s.n., anul XXIX, nr. 11 (344) - noiembrie 1995, București, pp. 45-46.

este că un om de conștiință și de curaj nu ar fi convenit la acea retractare, cu nici un risc. După cum, ar fi preferat să demisioneze imediat, atunci, spre a nu se simți dezonorat de colegialitatea unorA dintre profesorii acestei Facultăți; sau, în orice caz, spre a justifica învinuirile postume de acum și a le da cuvenita autoritate morală⁴³.

Joi 15 mai 1941, la București, Academia Română s-a reunit în ședință solemnă, în prezența tânărului rege Mihai I, pentru a omagia pe Marele Dispărut Nicolae Iorga. Academicianul Nicolae Bănescu și-a început cuvântarea omagială cu citarea unei fraze profetice rostită odată de însuși Iorga: „Sunt oameni la mormântul cărora nu poți vorbi decât de viață, de viața întrupată odată în ei, care n-a zburat de la dâșii decât în clipa din urmă, aruncând înapoi trupul zdrobit al învinsului și care, pecetluind cu firea, cu numele lui, va merge și de acolo înainte ani și zeci de ani încă, stăpânind mințile, încălzind inimile, îndemnând și poruncind⁴⁴”.

La Iași, duminică 18 mai 1941, la inițiativa Universității din localitate, la Sfânta Mitropolie s-a oficiat un parastas în memoria Ilustrului Dispărut, de către un numeros sobor de preoți în frunte cu I.P.S.S. Mitropolit Irineu și cu participarea masivă a lumii intelectuale ieșene. A participat și A.C. Cuza⁴⁵, fostul aliat, apoi adversar politic și de idei al lui Iorga, împreună cu „prieteni săi”. Apoi, în nr. 9/1941 al revistei ieșene „Cetatea Moldovei”, directorul ei, Gh. A. Cuza, fiul octogenarului sus-amintit, a scris un elogios *remember* închinat lui Iorga, ce s-a dorit a fi o recunoaștere, din nefericire postumă, a valorii personalității Marelui Dispărut: „Căci Nicolae Iorga a fost nu numai un desăvârșit cărturar, ci și un fierbinte animator al maselor populare. Cuvântul său avea sonorități intense de profet. Caracterizările sale erau autocuprinzătoare iar sentimentul său vibra cu aripi largi desfășurate prin nemărginirea fanteziei (...).

Trupul zdrobit al învinsului de o clipă rodește astăzi nemurirea gândului de sub glia caldă a patriei. Ea cheamă miresmele de tămâie și rugile altarelor naționale. Este o veșnică pomenire care începe de aci înainte pentru a se permanentiza în amintirea populară.

Reabilitatea memoriei lui Nicolae Iorga înseamnă însăși reabilitatea colectivității românești. Pentru că neamul care nu știe să-și venereze pe cei mai buni fii ai săi nu are dreptul la năzuința înaltă de a păși în rândul celorlalte popoare civilizate.

⁴³ *Ibidem*, f. 288–291 v.

⁴⁴ „Cetatea Moldovei”, an II, nr. 9/1 iunie, Iași, p. 366.

⁴⁵ Vezi Ioan Scurtu, *Cine a fost A.C. Cuza?*, în „Magazin Istoric”, s.n., an XXVIII, nr. 12/333–decembrie 1994, București, p. 24–32; A.C. Cuza, *Întâmplări din viață și documente omenești* (Din jurnalul unui antisemit), grupaj de Marian Ștefan, *loc. cit.*, s.n., an XXIX, nr. 1–2/334–335 ianuarie–februarie 1995, București.

Nicolae Iorga rămâne printre noi, în fruntea noastră, un mai departe îndrumător.

Moartea lui tragică să ne dea cel puțin remușcarea și scrutarea conștiințelor pentru a pregăti înfrățirea atâta de necesară astăzi, când amenințările abătute peste capul nostru nu s-au risipit încă¹⁶.

Am lăsat de mai multe ori înseși documentele să vorbească. Am aflat astfel că s-au făcut încercări de evocare a personalității Marelui Dispărut, s-a arborat și s-a menținut apoi steagul negru de doliu două zile, s-au participat semi-oficial la ceremonia de înmormântare a Titanului, s-au păstrat minute de reculegere, s-au oficiat slujbe religioase de pomenire, s-a organizat o ședință solemnă a Academiei Române etc., majoritatea dintre ele în zilele în care legionarii participau la guvernare iar „băile de sânge” de la sfârșitul lunii noiembrie 1940 și din ianuarie 1941 constituiau serioase avertismente. Autorii acestor manifestări știau că viețile lor erau în pericol.

Dar despre atitudini și conștiințe oscilante? Las cititorul să judece și să aprecieze.

---

¹⁶ „Cetatea Moldovei”, p. 366–367.

*Nicolae Iorga dans la conscience des historiens universitaires de Jassy
et Bucarest (décembre 1940–mai 1941)*

(Résumé)

Motto:

„On a coupé un vieux sapin,
Parce qu'il donnait trop d'ombre...”

Nicolae Iorga, *Vieux Sapin*, novembre 1940.

L'odieux assassinat du Titan, Nicolae Iorga dans la nuit du 27/28 novembre 1940 a profondément choqué les intellectuels roumains et étrangers ainsi que l'opinion publique. Dans la milieu intellectuel roumain, tous ceux qui ont connu le Grand Historien ont considéré qu'ils ont le devoir de commémorer devant un auditoire ou/et devant leur propre conscience le souvenir de celui qui a si tragiquement mais encore si dignement disparu.

Les amis et les ennemis ont dû, bon gré, mal gré reconnaître que:

„Le vieux qui se tenait droit sur le sommet,

A été pour nous un bon guide,

Et quand il faisait mauvais,

Il a lutté contre vents et marées”. (*Ibidem*)

À l'Université de Jassy où Iorga a été étudiant (1888–1889) et à celle de Bucarest où le Titan a été professeur d'histoire universelle „toute une vie d'homme” (1894–1940), tous ceux qui l'ont connu, à l'exception des légionnaires (membres d'une organisation terroriste de type fasciste, nommé La Légion de Fer, en Roumaine), collaborateurs, disciples ou étudiants ont regretté sa traque mort et ont condamné de toute leur force cet horrible assassinat.

On a découvert dans les Archives d'Etat Roumain de Jassy et de Bucarest des documents inédits qui offrent des informations concernant les réactions du corps enseignant et des étudiants à l'égard de la mort de Nicolae Iorga dans le cadre des Facultés de Lettres et de Philosophie des centres universitaires mentionnés ci-dessus.

Par exemple, à la Faculté de Lettres et de Philosophie de Jassy ont été remarqué „le cas du professeur Octav Botez”, qui a essayé, le 3 décembre 1940, à évoquer la personnalité du Grand Disparu Nicolae Iorga, mais qui a été empêché de finir son discours par un groupe d'étudiants légionnaires qui ont prononcé des mots calomnieux à l'adresse de celui qui a été Nicolae Iorga.

À la Faculté de Lettres et de Philosophie de Bucarest on a gardé des minutes de recueillement à la mémoire de Iorga (à l'initiative de professeur Nicolae Bănescu), on a arboré le drapeau noir de deuil entre le 28-le 30 novembre 1940 („le recteur de l'Université P.P. Panaitescu et le cas du drapeau noir de deuil”), on a participé aux funérailles (le doyen de Faculté professeur Alexandru Marcu). Après la défaite de la rébellion légionnaire du 21-23 janvier 1941 et la disparition du sentiment d'insécurité et de peur générales, les membres du corps enseignant se sont réciproquement accusés et ils ont vivement commenté l'attitude et la conduite de quelques professeurs universitaires bucarestois, anciens étudiants et, plus tard, collègues de Nicolae Iorga, à l'égard de la mémoire de Titan (Nicolae Bănescu, Dimitrie Caracostea, Alexandru Marcu, P.P. Panaitescu et les autres), réactions survenues dans l'intervalle décembre 1940 jusqu'en mars 1941. Dans le mois de mai 1941 l'Académie Roumaine a organisé à Bucarest une réunion plénière commémorative à la mémoire de Iorga; à Jassy on a célébré un service divin de commémoration à la mémoire de Iorga; à Jassy on a célébré un service divin de commémoration.

Les faits, les discussions, les réponses ont profondément caractérisé des gens, des attitudes, des consciences...